

ГРАМАТИЧНА І СЕМАНТИЧНА СПОЛУЧУВАНІСТЬ КОМПОНЕНТІВ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Статья посвящена анализу грамматической и семантической сочетаемости компонентов словосочетания. Определено понятие сочетаемости, установлены факторы, влияющие на сочетаемость слов и словоформ, рассмотрен механизм грамматической и семантической сочетаемости.

Ключевые слова: словосочетание, сочетаемость, грамматика, семантика.

The article analyzes the grammatical and semantic compatibility of the components of word-combination. The notion of compatibility is defined, the factors affecting the compatibility of words and word forms are set, the mechanism of the grammatical and semantic compatibility is considered.

Key words: word-combination, compatibility, grammar, semantics.

Дослідження словосполучення як синтаксичної одиниці має значну історію, проте й досі деякі питання теорії словосполучення потребують уважного вивчення. Одним з недостатньо опрацьованих на сьогодні залишається питання про специфіку сполучуваності компонентів словосполучення. Огляд лінгвістичних досліджень (пор. роботи В. Г. Адмоні, А. П. Загнітка, Ю. С. Долгова, С. Д. Кацнельсона, М. П. Кочергана, О. І. Федоренко та ін.) доводить, що поняття сполучуваності все ще не отримало чіткого визначення, немає також єдності у термінології.

Мета нашої статті — проаналізувати механізм граматичної та семантичної сполучуваності компонентів словосполучення, а також визначити чинники, які її зумовлюють.

Поняття сполучуваності треба відмежовувати від таких суміжних лінгвістичних понять, як валентність, дистрибуція, контекст, об'єднання. Пор. підхід М. П. Кочергана, який розрізняє валент-

ність, сполучуваність і дистрибуцію слова так: дистрибуція — це безпосереднє оточення слова в тексті; валентність — це наявність при слові певного числа “вакансій”, які повинні бути заповнені певними актантами, щоб висловлювання набуло граматичної і комунікативної повноцінності; а сполучуваність — це здатність слова вступати у зв’язки з іншими словами в тексті взагалі [1: 26]. Або пор. точку зору О. М. Лесінської, яка підкреслює, що валентність — це здатність слова вступати у зв’язки з певними іншими словами, дистрибуція — це ряд позицій, у яких певна одиниця мови, як, наприклад, фонема або слово, може займати місце, а сполучуваність — це здатність конкретного слова об’єднуватися з іншими словами під час утворення фраз і речень у зв’язному мовленні [2: 26]. Отже, при розмежуванні валентності і сполучуваності враховується дихотомія мови і мовлення: валентність — явище мови; сполучуваність — явище мовлення, актуалізована в мовленні валентність. Оскільки словосполучення виділяється тільки в мовленні (вичленовується з речення, а не існує до речення), то можна говорити, що ним репрезентовано сполучувальні властивості слів-складників. При цьому слід наголосити, що поняття сполучуваності охоплює властивості слів поєднуватися не тільки граматично (сполучення форм), а й семантично (сполучення семем). Таким чином, поняття сполучуваності є ширшим, універсальнішим, ніж усі інші суміжні з ним поняття.

Багато вчених (пор. праці Й. Ф. Андерша, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Грищенко, З. М. Денисенко, А. П. Загнітка, М. П. Кочергана, І. І. Слинька, Г. М. Удовиченка, О. І. Федоренко та ін.) наголошують на тому, що в системі мови сполучуваність є категорією універсальною, властивою одиницям усіх мовних рівнів, і визначається як здатність мовних одиниць вступати у взаємозв’язки з одиницями власного (і рідше вищого) рівня для виконання певних номінативних і комунікативних завдань. У синтагматиці, застосовуючи її щодо сфери вільних словосполучень, сполучуваність словоформ відіграє надзвичайно важливу роль. У сфері словоформ їй відповідає сполучуваність морфем, а в сфері словоскладання — сполучуваність лексемних основ, яка іноді має дериваційні зв’язки зі сполучуваністю синтаксичною (пор.: *лісоруб* ← *рубає ліс* ← *людина, що рубає ліс* і под.). В. Г. Адмоні наголошує, що “в тій чи іншій формі будь-яка граматична теорія, як і граматична практика, з найдавніших часів імпліцитно чи експліцитно зверталася до цих явищ у найширшому масштабі” [3: 43]. Достатньо хоча б згадати, що термін “синтаксис” безпосередньо

позначає саме поєднання, організацію, побудову, тобто поняття, в яких семантика сполучуваності максимально представлена.

Виділяються такі основні параметри сполучуваності:

– спрямованість: елемент системи характеризується не лише своїми зв'язками з іншими елементами, але й тим, що ці зв'язки мають свої “входи” та “виходи”. Лінію, яка сполучає “вихід” одного елемента із “входом” іншого, називають вектором сполучуваності;

– обов'язковість: сполучуваність обов'язкова, якщо присутність одного елемента передбачає обов'язкову наявність іншого елемента у конструкції. Якщо наявність іншого елемента у конструкції лише можлива, то сполучуваність вважається факультативною;

– інтенсивність: сполучуваність характеризується різним ступенем інтенсивності і може поєднувати певні одиниці з різною регулярністю та ступенем усталеності;

– активність: сполучуваність мовної одиниці з оточуючими елементами може бути активною і пасивною. Зв'язок активний, якщо пропуск елемента, з яким сполучається досліджуване слово, не викликає змін у граматичній структурі речення, а пропуск досліджуваної мовної одиниці викликає зміни. Зв'язок пасивний, якщо пропуск мовного елемента, з яким сполучається досліджувана мовна одиниця, порушує граматичну структуру речення, а пропуск досліджуваної одиниці не спричиняє змін. Зв'язок взаємний, якщо пропуск будь-якого з елементів призводить до зміни граматичної структури речення [4: 5–6].

Розрізняють також контактну і дистантну сполучуваність. Остання може бути опосередкована службовими словами.

Розглядаючи специфіку утворення словосполучень, виникає потреба окремо зупинитися на факторах, які зумовлюють граматичну і семантичну сполучуваність слів і словоформ. У деяких працях (пор. роботи Г. В. Валімової, Б. С. Хаймовича, Д. М. Шмельова та ін.) наголошується на тому, що граматична сполучуваність принципово відрізняється від сполучуваності лексичної. Під лексичною сполучуваністю при цьому розуміють специфічне поєднання компонентів фразеологічних одиниць, яке призводить до утворення специфічних сполук, формально роздільнооформлених, проте семантично єдиних. На нашу думку, твердження про те, що для утворення синтаксично вільного словосполучення лексико-семантичні характеристики компонентів не мають значення, є надто категоричним. Більшість учених дотримуються думки, що лексичні чинники відіграють не менш

важливу роль, ніж граматичні, у процесі утворення словосполучень. Так, наприклад, С. Г. Тер-Мінасова, досліджуючи проблему сполучуваності словоформ, ставить питання: “А чи існують взагалі словосполучення, які було б правильно і доречно називати “абсолютно вільними”? “Думається, — стверджує дослідниця, — що це поняття є виправданим, тільки якщо повністю абстрагуватися від будь-якої реальності спілкування або будь-яких екстралінгвістичних факторів. Тоді основне протиставлення “вільні словосполучення” — “фразеологічна одиниця” буде повністю закономірним” [5: 11]. Адже такі, здавалося б, повністю вільне словосполучення, як *чорна сукня*, *біла сукня*, є соціолінгвістично зумовленими, оскільки можуть бути створені тільки в тому середовищі, де, по-перше, взагалі носять сукні, а, по-друге, розрізняють їх за кольором. Отже, на нашу думку, слід обов’язково говорити про граматичний і семантичний аспекти сполучуваності слів у словосполученні.

Можна виділити три типи граматичної сполучуваності компонентів словосполучення залежно від факторів, які її зумовлюють.

Граматична сполучуваність слів може бути мотивована їх лексичним значенням. Учені (пор. праці В. В. Виноградова, Н. З. Котелової, Л. Д. Чеснокової та ін.) наголошують, що “багато лексичних значень слова невіддільні від суворо визначених форм сполучуваності цих слів з іншими словами” [6: 26]. Завдяки цьому граматична сполучуваність може розрізняти лексичні значення полісемічних слів. Таким чином, сполучуваність, з одного боку, — це властивість слова поєднуватися з іншими словами, а з іншого — засіб відмежування певного лексичного значення слова від інших лексичних значень, тобто сполучуваність цього типу — це потенційна властивість і поєднання слів, і диференціації значень. Наприклад, дієслово *триматися* в одному значенні (*триматися за мотузку*) сполучається із знахідним відмінком з прийменником *за*, а в іншому значенні (*поличка тримається на підпорці*) — з місцевим відмінком з прийменником *на*. При такій сполучуваності граматичне значення слова (приналежність його до певної частини мови) не впливає на його сполучуваність і не є перпоною для поширення його сполучувальних властивостей на інші лексико-граматичні класи слів з подібним лексичним значенням. М. М. Прокопович яскраво продемонстрував, що спільнокореневі віддієслівні іменники і прикметники повторюють структуру дієслівних сполучень (*коритися долі*, *покірний долі*, *покірність долі*; *злитися на сина*, *злий на сина*, *злість на сина*) [7: 141].

Разом з тим у мові поширені випадки, коли слова з подібним значенням об'єднуються в групи з однаковою сполучуваністю, з однаковою формою зв'язку, незважаючи на те, що вони мають різні корені (тобто словотвірних зв'язків між ними немає) і навіть належать до різних частин мови (*мріяти про поїздку, думки про поїздку; наказати залишити будинок, розпорядження залишити будинок, вказівка залишити будинок, вимога залишити будинок* і под.). Подібність значень слів у цьому випадку “створює базу для уніфікації їх синтаксичних зв'язків” [8: 6].

Сполучуваність слова зумовлюється його лексико-граматичними особливостями. Часткове значення слова визначає сполучуваність тільки через загальне категоріальне значення, тобто сполучуваність другого типу “обумовлюється лексико-граматичним значенням слів при взаємодії загального лексичного і граматичного значень” [8: 6]. Граматичне значення слів створює перепону для поширення цієї сполучуваності на слова інших лексико-граматичних класів, закріплює певну сполучуваність за певним класом слів, зумовлює сполучуваність тільки через загальне категоріальне значення. Так, наприклад, при вираженні об'єктного значення (прямої направленості на об'єкт) тільки дієслова як особливий лексико-граматичний клас слів мають здатність сполучатися із знахідним відмінком без прийменника, причому не всі дієслова, а тільки ті, що становлять особливу лексико-граматичну групу перехідних дієслів. Слова інших частин мови з таким самим лексичним значенням змінюють тип сполучуваності (пор.: *придбати книгу — придбання книги, любити сина — любов до сина* і под.). Або, наприклад, використання узгодження як особливого способу сполучуваності обмежено лексико-граматичним класом іменника, а також займенника.

Сполучуваність може бути обумовлена тільки граматичними факторами, певною граматичною категорією без впливу конкретного лексичного значення. Так, наприклад, дієслова і дієприкметники пасивного стану керують орудним відмінком без прийменника, що позначає виконавця дії (пор.: *написано другом, куплено мамою, читається учнем, створений художником* і под.). Або, наприклад, компаратив (вищий ступінь порівняння прикметника або прислівника) характеризується категоріальним значенням більшої або меншої міри ознаки в певному предметі, процесі, стані тощо. З огляду на це загальне категоріальне значення компаратив керує знахідним відмінком з прийменником *за* (пор.: *більший за тебе, вродливіша за неї, розумніший за*

Івана і под.). Причому у формі компаратива можуть виступати слова різних лексичних груп, проте на сполучуваність із знахідним відмінком з прийменником *за* це ніяк не впливає.

Описані типи охоплювали випадки граматичної сполучуваності, що є постійною для слів як представників певних лексичних, лексикограматичних груп, а також для певних граматичних форм стрижневих слів. Інший характер має синтаксично зумовлена сполучуваність, що виникає тільки в певних конструкціях і безпосередньо не визначається ані лексичним значенням слова, ані його граматичною формою. Такий тип сполучуваності Л. Д. Чеснокова кваліфікує як “конструктивно-зумовлену” або “структурно-зумовлену” [8: 13]. Конструктивно-зумовлена сполучуваність слів може бути представлена як на словосполученневому, так і на реченневому рівнях. На реченневому рівні цікавий випадок конструктивно-зумовленої сполучуваності становить зв’язок, що багатьма дослідниками кваліфікується як тяжіння (пор. роботи Л. А. Булаховського, І. П. Распопова та ін.), наприклад, *Дитина народилася сліпою; Я прийшов утомленим; Сестра була хворою* і под. Кваліфікація речень з компонентами, поєднаними зв’язком тяжіння (у традиційній граматиці — складеним іменним присудком), як конструктивно-зумовленої сполучуваності пояснюється тим, що регулярний бінарний зв’язок ускладнюється третім, синтаксично зумовленим компонентом, що залежить від перших двох. Сполучуваність останніх з цим третім компонентом зумовлена синтаксично.

На словосполученневому рівні конструктивно-зумовлена сполучуваність слів репрезентується конструкціями, що містять у своєму складі цілісні (синтаксично зв’язані) словосполучення. Так, наприклад, іменники, що виражають найбільш загальні ознаки предмета (*людина, жінка, чоловік, хлопець, дівчина, тварина, птах* і под.), обов’язково вимагають залежного атрибутивного компонента тільки тоді, коли в конкретній синтаксичній позиції відбувається послаблення їх лексичного значення. Пор.: *Тільки психічно ненормальні люди не бояться смерті* (І. Поліщук); *Молодиці перебрали язиком усіх дівчат на селі... та й спинились на одній: то була Варка, дочка одного вербівського багатиря...моторна дівчина* (І. Нечуй-Левицький); *Балаш був чоловік убогий* (І. Нечуй-Левицький). Послаблення лексичного значення в таких випадках пояснюється тим, що слова типу *людина, жінка, чоловік* тощо позначають ознаку, яка вже міститься або в пояснюваному цими словами компоненті, або в найближчому контексті, тому сутність нового повідомлення полягає не в цих іменниках, а в

залежних від них означеннях. Або, наприклад, якщо у функції підмета, присудка, неузгодженого або відокремленого означення виступають конструкції, що містять у своєму складі компоненти *зросту, віку, з очима, з носом, з руками* і под., означення при таких словоформах стає обов'язковим. Пор.: *“Третя революція” — так визначив В. Підмогильний проблему міста і села і так озаглавив свою повість, фабульне ядро якої — захоплення міста махновцями, хлопцями з давно неголеними обличчями, котрі лякають жителів силою злости* (Літературна Україна. — 1999. — 10 червня); *Микола вже був не молодий хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плечима та міцними руками* (І. Нечуй-Левицький); *Прийшов купець з червоними очима, Щось на подвір'ї з батьком говорив* (Д. Павличко).

Компоненти словосполучення, окрім граматичної, характеризуються також семантичною сполучуваністю. Учення про семантичне узгодження компонентів словосполучення оформилося лише в кінці ХХ — на початку ХХІ ст., проте основи цього вчення були закладені ще в роботах В. В. Виноградова, А. В. Добіаша, Л. В. Щерби. Так, наприклад, А. В. Добіаш ще наприкінці ХІХ ст. висловлював думку про існування смислового зв'язку між словами, який забезпечують “однакові частинки значення слів” [9: 38]. Ідеї А. В. Добіаша та Л. В. Щерби про смислові зв'язки одразу не були підтримані науковцями, лише на початку 60-х років ХХ ст. А. К. Жолковський “визначає лексичну сполучуваність як валентність, що репрезентується узгодженням на рівні смислу” [10: 4]. З. М. Денисенко зазначає, що у період появи думки про необхідність розрізнення лексеми як оболонки слова й семеми — вміщеного в ній смислу — останню розуміють як набір елементарних змістових компонентів або семантичних множників (сем), що перебувають на одному рівні. Це дало змогу уявити семему “у вигляді комбінації семантичних множників” [10: 4]. Таким чином, сполучуваність кожного конкретного слова в середині заданої синтаксичної структури залежить від часткового збігу / незбігу семем.

Значний внесок у теорію семантичної сполучуваності зробив В. Г. Гак, дослідивши семні зв'язки між семемами компонентів словосполучення та сформулювавши основний закон семантичного узгодження: для того, щоб два слова утворили правильне сполучення, вони повинні мати, крім специфічних, розрізнявальних сем, одну спільну сему [11: 83]. Комбінаторика значень слів виявляється в будь-якому словосполученні, оскільки словосполучення є мінімальним контекстом. Утворення актуального смислу слова являє со-

бою контекстуально зумовлене семне варіювання значення слова, яке полягає в актуалізації комунікативно релевантних компонентів системного значення слова. Семне варіювання відбувається на рівні окремої семми і пов'язане з вибором семантичних компонентів, які підлягають актуалізації у зв'язку з певним комунікативним завданням шляхом низки семантичних процесів (актуалізації семми, посилення і послаблення семми, розщеплення семми, наведення семми, модифікації, конкретизації, підтримки, погашення, нейтралізації). Кожен з цих процесів може бути одним із засобів семантичного узгодження між компонентами словосполучення [11]. Так, наприклад, у словосполученні *тонка нитка* слово *нитка* має значення “тонко зсукана, скручена пряжа, що використовується для шиття, в'язання, вишивання, виготовлення тканин”; компонент *тонко*, смисл якого повністю входить на правах семми до складу іншого компонента *нитка*, є інформативно вагомим завдяки виконуваній функції. Тонка нитка протиставляється нитці нормальній, середньої товщини (тут ознака *тонко* залишається неактуалізованою) і товстій нитці (відхилення від норми в інший бік). При середній товщині позначуваного немає потреби супроводити цей іменник означенням (товщина нитки зовсім не є важливою, придатна будь-яка), а от відхилення від норми, якщо це актуальна деталь, спеціально позначається словом *тонка* або *товста*. Таким чином, у словосполученні *тонка нитка* засобом семантичного узгодження між компонентами є семантичний процес актуалізації семми.

Отже, семантична сполучуваність слова визначається як реалізована ним здатність сполучатися з іншим словом на підставі наявності в їх семній структурі спільної семми без урахування морфологічних і синтаксичних особливостей самих лексем.

Проблема семантичної сполучуваності, яка довгий час залишалася поза увагою дослідників, перебуває у центрі уваги сучасної корпусної лексичної граматики (corpus-based lexico-grammar). Цей новий тип граматики виник на основі ідей британського професора Дж. Фьорса та його послідовників Ф. Палмера, М. Геллідея, Дж. Сінклера [12; 13]. Згідно з теорією лексичної граматики, мова складається з граматизованої лексики, а не з лексикалізованої граматики, а тому її слід описувати, спираючись перш за все на поведінку слів, а не на абстрактні структури, у які можна підставляти лексичні одиниці. Загальновизнане твердження про те, що граматичні абстракції (структури) можна вивести, не вдаючись до лексичної семантики, піддається сумніву. Робиться революційний висновок: без граматики мало що можна пе-

редати, без лексичного складу нічого не можна висловити. Моделювання семантичної сполучуваності вважається ключем до адекватного опису мови [11: 6–7].

На нашу думку, постулати лексичної граматики є надто категоричними, проте наявність у словосполученні, крім граматичної, також і семантичної сполучуваності неможна заперечувати. Отже, у словосполученні потенційні валентні властивості слів реалізуються як на рівні граматичної, так і на рівні семантичної сполучуваності.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Кочерган М. П. Слово і контекст / М. П. Кочерган. — Львів: Вища шк., 1980. — 183 с.
2. Лесінська О. М. Граматична сполучуваність постмодифікаторів номінативної фрази / О. М. Лесінська // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. — 2007. — № 4. — С. 26–29.
3. Адмони В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики / В. Г. Адмони. — Л.: Наука, 1988. — 239 с.
4. Федоренко О. І. Лексична сполучуваність компонентів сталих дієслівно-субстантивних виразів типу *to give a smile, to have a look, to make a suggestion* у сучасній англійській мові : автореф. канд. філол. наук. — Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. — 22 с.
5. Тер-Минасова С. Г. Слово сочетание в научно-лингвистическом и дидактическом аспектах : учеб. пособие для пед. ин-тов и филол. фак. ун-тов / С. Г. Тер-Минасова. — М.: Высш. школа, 1981. — 144 с. — (Б-ка филолога).
6. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. — 1953. — № 5. — С. 25–34.
7. Прокопович Н. Н. К вопросу о роли словообразовательных связей частей речи в построении словосочетаний / Н. Н. Прокопович // Исследование по грамматике русского литературного языка. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — С. 138–149.
8. Чеснокова Л. Д. Грамматическая сочетаемость слов в простом предложении и факторы, обуславливающие её / Л. Д. Чеснокова // Сочетаемость языковых единиц. — Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1968. — С. 5–21.
9. Добиаш А. В. Синтаксис Аполлония Дискола / А. В. Добиаш. — К.: Типография К. Н. Миляевского, 1882. — 184 с.
10. Денисенко З. М. Семантичне узгодження між компонентами словосполучення в українській мові : автореф. канд. філол. наук. — К.: Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2005. — 23 с.
11. Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания / В. Г. Гак // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. — М.: Наука, 1971. — С. 78–96.
12. Halliday M. A. K. The Semiotics of Culture and Language / M. A. K. Halliday. — London: Pinter, 1984. — 256 p.
13. Palmer F. R. Semantics. A new outline. / Предисл. и коммент. М. В. Никитина / F. R. Palmer. — М.: Высш. школа, 1982. — 111 с.